

ДО ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЬОГО РУХУ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ: НАЦІОНАЛЬНИЙ КОНЦЕПТ

У статті простежено генезу українського культурно-просвітницького та педагогічного руху другої половини ХІХ століття. Доведено їх спрямованість на вирішення проблеми національно-культурного відродження українського народу, на створення національної виховної системи на засадах народності, демократизму і гуманізму, на формування високої духовності нації на основі проголошення цінності національних та гуманістичних ідеалів, на формування національно-свідомого громадянина України, здійснення виховання підростаючого покоління на традиціях і досягненнях народної педагогічної думки.

Ключові слова: друга половина ХІХ століття, національний концепт, український культурно-освітній рух, національний педагогічний рух, формування національної системи освіти і виховання, нова національна ідеологема, національні та гуманістичні ідеали, національна свідомість, культурно-ідентифікуючі риси.

В статтє прослеживается генезис украинского культурно-просветительного и педагогического движения второй половины ХІХ века. Доказана их направленность на решение проблемы национально-культурного возрождения украинского народа, на создание национальной воспитательной системы на принципах народности, демократизма и гуманизма, на формирование высокой духовности нации на основе провозглашения ценности национальных и гуманистических идеалов, на формирование национально сознательного гражданина Украины, осуществление воспитания подрастающего поколения на традициях и достижениях народной педагогической мысли.

Ключевые слова: вторая половина ХІХ века, национальный концепт, украинское культурно-образовательное движение, национальное педагогическое движение, формирование национальной системы образования и воспитания, новая национальная идеологема, национальные и гуманистические идеалы, национальное сознание, культурно-идентифицирующие черты.

The article traced the genesis of Ukrainian cultural-educational and pedagogical movement of the second half of the nineteenth century. It is proved its direction to create a national educational system on the basis of nationality,

democracy and humanism, the formation of national-conscious citizen of Ukraine. Based on the analysis of works of outstanding educator of the second half of the nineteenth century it is demonstrated the focus of educational work on the problem of national-cultural revival of the Ukrainian people, implementing the national component of educational content, the formation of high spirituality of the nation on the basis of the declaration of the value of national and humanistic ideals, the implementation of education of the younger generation with the traditions and achievements of national educational thought. It is accentuated in the article on the educator's belief that only the formation of national consciousness of the Ukrainian nation, based on recognition of the value of spiritual, cultural and identifying traits of its people shall be the basis of national education in Ukraine.

Key words: *second half of the nineteenth century, the national concept, Ukrainian cultural and educational movement, national pedagogical movement, the formation of the national system of education, new national ideologeme, national and humanistic ideals, national consciousness, culture and identifying features.*

Постановка проблеми. Друга половина XIX ст. в загальному контексті розвитку українського культурно-просвітницького та педагогічного руху посідає особливе місце. Звернення до ґрунтовного, науково-об'єктивного, конструктивного вивчення вітчизняного науково-педагогічного досвіду, спадщини видатних учених, громадських діячів другої половини XIX ст. є характерною ознакою сьогоднішнього розвитку історико-педагогічної науки. Їх вивчення забезпечує дотримання принципів єдності, системності та наступності у розвитку педагогічної науки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасні дослідники українського педагогічного процесу XIX століття Л. Березівська, Н. Побірченко, Б. Ступарик, О. Сухомлинська, М. Ярмаченко та інші саме із зростанням впливу ідей національно-культурного відродження пов'язують активізацію пошуків у педагогічній теорії і практиці України другої половини XIX століття щодо ролі і місця освіти у розвитку суспільства, розробки національної моделі школи, яка була б здатна забезпечити суспільний прогрес держави, розробку і впровадження передових методів навчання. Така неповторність, своєрідність української педагогічної думки другої половини XIX ст. зумовила і особливий етап розвитку національної педагогіки, який О. Сухомлинська розглядає «як культурний, народницький».

В умовах сьогодення набуває актуальності питання про першоджерела української педагогічної думки означеного періоду, постійно зростає інтерес до педагогічних персоналій. Свідченням цього є монографічні видання, підручники та посібники, хрестоматії з історії педагогіки. За останні роки з'явилися дисертаційні дослідження (Б. Гречин, О. Джус, Ю. Калічак, О. Кін, Р. Кіра, І. Пінчук, І. Соїко), присвячені висвітленню педагогічних поглядів і просвітницької діяльності О. Барвінського,

А. Животка, С. Русової, С. Сірополка, І. Стешенка, М. Сумцова та інших.

Мета статті – простежити генезу та особливості українського культурно-просвітницького та педагогічного руху другої половини ХІХ століття та показати його спрямованість на створення національної виховної системи на засадах народності, демократизму і гуманізму.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розвиток та основні концепти української педагогічної думки та культурно-освітнього руху другої половини ХІХ ст., як історико-педагогічної реалії, на думку сучасних дослідників розвитку української педагогіки цього періоду Л. Березівської, О. Коновця, Н. Побірченко, О. Сухомлинської були викликані складними реформаційними процесами в суспільстві. Генеза їх – соціально-економічна криза в Росії, яка розпочалась у 30–40 рр. ХІХ ст. і необхідність виходу з неї, яка стала особливо очевидною в 50–60 рр. ХІХ ст. [5; 6; 12]. Поразка царської Росії в Кримській війні 1853–1856 р., масовий селянський рух протесту проти кріпацького поневолення, яке приводило лише до економічного зубожіння і безпросвітної темряви народу, посилення опозиційних настроїв серед прогресивних кіл суспільства, зумовлені впливом передової суспільної думки Європи та буржуазно-демократичних революцій 1848 року, змусило уряд Олександра ІІ піти на скасування кріпосного права (1861 р.) та проведення ряду реформ у громадсько-політичній, економічній та адміністративних структурах. У загальному значенні ці зміни мали важливе значення не тільки для соціально-економічного, але й культурно-просвітницького розвитку Російської імперії.

На фоні перетворень, які відбувалися в Україні у процесі розвитку капіталізму, неминучим явищем її буття стали соціальна й ідейна диференціація українського суспільства, конфлікти. Але цей період життя української нації не виключав і потужних історично неперервних інтеграційних процесів усередині українського народу, які консолідували його в націю. Без сумніву, одним із них і був розвиток національної освіти та шкільництва в Україні, побудованих на перевірених і усталених віками традиціях та ідеалах минулого, що не втратили свого значення і з плином часу.

Лібералізація суспільного життя в Росії в 50–60-ті роки ХІХ ст., зумовлена боротьбою за відміну кріпосницької системи, стала причиною поживлення українського культурно-освітнього життя, яке проявилось майже в усіх галузях функціонування українського суспільства. Саме цей період позначений посиленням розвитком гуманітарних наук (української літератури, мови, історії), зростає інтерес передової частини української спільноти, і в першу чергу молоді, до національних культурних надбань свого народу.

«Ніби відкрито було нараз Україну, українську мову, й українська інтелігентна молодь захоплювалась усім українським, захоплювалась багатством української історії, милозвучністю української мови», – так згадує про ці часи Г. Лазаревський, син відомого українського історика та

громадівця [7, с. 100].

Історіософський та культурософський контексти діяльності найпередовіших кіл української громадськості в цей час базувалися на превалюванні саме ідей ліберальної демократії.

Визнання українського селянства, нижчих станів суспільства як «міродайної» (Г. Грабович), життєтворчої, націобудівничої сили України було альфою і омегою суспільно-громадських поглядів прогресивної української інтелігенції в цей час [3, с. 39].

«Третьою аксіомою національного відродження було те, що всі його подвижники вірили в ліберальну демократію. До них належав навіть соціаліст Драгоманов. Вони ідеалізували селянство, хоч ті, що вийшли з нього, добре знали селянську дійсність. В селянстві вбачали тоді майбутній авангард українського суспільства» [8, с. 22]

Служіння своєму народові вважали своїм основним призначенням і благородною місією молодь, прогресивна інтелігенція, передове дворянство України в переломний для України реформаційний період 50–60-х років XIX ст. Громадівець П. Житецький так згадував про ті часи у своїй промові, присвяченій пам'яті свого друга і соратника О. Лашкевича: «Ми вступили на шлях громадського життя за найщасливіших ознак. Тоді в усіх кінцях країни пролунав заклик до чесної праці задля народу, що виходив із кріпосної неволі. Світлий відгомін викликав цей заклик у наших серцях» [10, с. 12].

Політичне, суспільно-громадське життя України у 70–90-х роках XIX ст. було надзвичайно складним. Постійні переслідування української мови та літератури, боротьба з усім новим і прогресивним у педагогічному вітчизняному русі, посилення русифікаторської політики уряду, гоніння на будь-які прояви народолюбства та патріотизму – ось в яких умовах вели боротьбу за культурне відродження свого народу представники вітчизняного громадсько-просвітницького руху.

Дослідники цього історичного періоду Д. Багалій, М. Грушевський, Д. Дорошенко, І. Крип'якевич наголошують, що процес національного відродження у цьому часовому вимірі відбувався в умовах надзвичайно жорсткої колонізаторської політики Російської та Австро-Угорської імперії в галузі культури, освіти і шкільництва, спрямованої насамперед на лінгвоцид і етноасимілятивні процеси. Саме в цей час було проведено ряд акцій, спрямованих на деструктивні процеси в розвитку української культури та національного шкільництва (Валуєвський циркуляр, 1963 р., Емський указ, 1876 р.). У 1884 році були заборонені українські театри, а з 1895 року забороняється видання художніх творів українською мовою.

За цих надзвичайно складних культурно-історичних умов життя українського суспільства боротьба за розвиток вітчизняного шкільництва набуває першочергового значення, якщо зважати також і на фактор поширення серед української передової громадськості досвіду національно-

культурного ренесансу західноєвропейських країн.

Піднесення культурно- та державотворчих змагань більшості країн Європи у зв'язку із посиленням ролі і місця освіти у їх розвитку, виникнення національних моделей школи, досягнень в цій галузі, які забезпечили суспільний прогрес італійському, чеському, польському, сербському та іншим народам були враховані і діячами українського освітньо-виховного руху II половини XIX ст.

Незважаючи на те, що освітня політика російського уряду в цей час перешкоджала становленню практичного українського шкільництва, розвиток педагогічної думки в другій половині XIX століття характеризується пошуком нових підходів до формування вітчизняної системи освіти і виховання, побудованої на національно-демократичних і гуманістичних засадах.

Лібералізація освітньо-виховного процесу в цей час стає частиною загальної державної політики, але у зв'язку з тим, що Росія була багатонаціональною і багатоконфесійною державою, цей процес у різних куточках імперії набрав неповторного і своєрідного характеру, викликавши до життя громадсько-освітній рух в Україні, Білорусії.

Цінним джерелом вивчення цього процесу в Україні, який зумовив інноваційні змістоформи національного педагогічного руху другої половини XX століття, стали праці відомих українських культурних діячів М. Грушевського, В. Гнатюка, С. Єфремова, І. Нечуя-Левицького, О. Огоновського, І. Франка та інших.

«В Росії од шістдесятих років у всіх сферах соціального життя розпочався вільніший рух, – підкреслює І. Нечуй-Левицький. – Цісар Олександр II визволив селян з панщини 19 лютого 1861. Зайшла справа про просвіту непанщиного народу. По першому указу царя в Україні і на Білій Русі було дозволено вчити народ на його мові і було приказано складати шкільні книжки для народних шкіл на народній українській і білоруській мові» [9, с. 161].

Отже, питання розвитку освіти, поширення її серед народу через піднесення його грамотності рідною мовою стало знаменням самого духу часу і живою справою. В Україні до її вирішення, як підкреслюють Н. Побірченко, О. Сухомлинська, долучилося майже все освічене, патріотично налаштоване суспільство, а найсвідоміші і найактивніші з них об'єднались у культурно-просвітницькі організації – «Громади» які ставили за мету формування національної ідеї та національної ментальності, розвиток і збереження української культури як окремого специфічного утворення» [12, с. 34]. Однією з основних сфер їх діяльності була організація культурно-освітньої, наукової і видавничої роботи, зокрема влаштування недільних шкіл для народу (за прикладом українських громадівців ця форма роботи згодом поширилась і в Росії), створення підручників і популярних книжок рідною мовою, відкриття читалень, бібліотек, організація публічних лекцій тощо. Громади, які існували у Києві, Харкові,

Чернігові, Полтаві, Одесі, у середовищі української інтелігенції Петербурга, об'єднували навколо себе представників різних верств населення – і ліберальне, демократичне панство та чиновництво, і різночинців-інтелігентів (учителів, культурно-освітніх діячів, літераторів, студентів тощо).

Але якщо реалізація освітньої політики уряду для державних установ і організацій була засобом зняття соціальної та економічної напруги, досягнення стабілізаційних процесів у суспільстві, то саме їм, прогресивним силам українського суспільства, передовій українській інтелігенції, демократично настроєній молоді, видатним культурним діячам удалося спрямувати русло освітньої роботи на вирішення проблеми національно-освітнього відродження свого народу, піднесення його культурного рівня та формування високої духовності нації на засадах проголошення цінності національних та гуманістичних ідеалів.

Основною вимогою, що її висували до організації навчально-виховного процесу в Україні видатні педагоги, вчені, громадські діячі другої половини ХІХ ст. О. Барвінський, Б. Грінченко, М. Грушевський, М. Драгоманов, М. Костомаров, С. Русова, К. Ушинський, І. Франко було впровадження національного компоненту змісту освіти, здійснення виховання підростаючого покоління на традиціях і досягненнях народної педагогічної думки, яка «своїм корінням сягає глибоко в народну філософію, етику, мораль, в основі яких була ідея добра, справедливості» [12, с. 29].

Саме в цей час активно формувалися основи теорії української педагогіки [15], підґрунтям якої став розвиток національної системи навчання, виховання, громадської свідомості народу, використання кращих традицій народної педагогіки. Розробкою цих питань займалися М. Костомаров, П. Куліш, М. Драгоманов, О. Стоянов, К. Шейковський, О. Стронін, В. Антонович, П. Чубинський, П. Житецький, О. Кониський та ін. Їх «тип мислення, межі їх наукових, педагогічних інтересів лежали в українській мові, історії, літературі, фольклорі, народній міфології, черпалися із здобутків Київської русі, Козаччини» [12, с. 36].

Легітимний статус українського народу лише як інтегральної частини російської спільноти викликав постійні прагнення передової частини українського суспільства до збереження національної ідентичності та української ментальності. Демократична українська громадськість саме в цей період все більше схиляється до думки, що становлення Людини з багатобарв'ям думок і почуттів, з відчуттям власної гідності неможливе без урахування етнічних витоків, звернення до історичних національних цінностей і традицій.

Український педагогічно-просвітницький рух цього періоду спрямований на створення виховної системи на засадах народності, демократизму і гуманізму. Метою було формування національно-свідомого громадянина України, людини з високими духовними ідеалами. Над вирішенням цих завдань працювали такі відомі українські педагогічні та громадські діячі як М. Костомаров, П. Куліш, М. Драгоманов, В. Антонович, П. Чубинський,

І. Франко, Б. Грінченко, О. Кониський.

Ці представники вітчизняного культурно-освітнього руху стверджували, що українська нація має історично зумовлені підстави і можливості для відродження й функціонування: «...народ з вольними традиціями можна придушити, та не можна задушити; – бігуча вода хоч не швидко, а проміє собі вихід. На могилах зруйнованої України мусіло вирости нове життя українського народу і виявитись в нових формах. Але ж ці нові форми не могли суцільно одірватись від старого кореня. Нові загальнолюдські ідеї волі і добра, оголошені на заході Європи, мусіли перейти в жите України не нараз, і прийняти форми, відповідні національному характерові українського народу. На старих основах націоналізму, волі і демократизму повинні були будуватися нові форми нового життя, нової культури. Повинен був явитися *культурний загальнолюдський образ в національно-українській рямі*» [4, с. 12].

Цей якісно-динамічний процес оновлення і розвитку українського суспільства, становлення нової національної ідеології, збагаченої загальнолюдськими, гуманістичними, демократичними ідеями, відбувався за наявних суспільно-історичних умов «...черепашою ходою, забитого в тяжкі кайдани невольника» [4, с. 12].

Аналіз праць видатних просвітників другої половини ХІХ століття дозволяє стверджувати про їх глибоке переконання у тому, що лише формування національної свідомості українського етносу, в основі якої є не тільки визнання цінності духовних та культурно-ідентифікуючих рис свого народу, а й прагнення до їх постійного захисту, збереження, збагачення в найскладніших соціально-історичних умовах другої половини ХІХ ст. повинно стати основою національного виховання в Україні того періоду. Становлення повноцінної і глибоко духовної особистості неможливе без засвоєння національних і загальнолюдських культурних цінностей, без виховання великої любові й відданості Батьківщині, без усвідомлення міцного зв'язку з рідним народом, з його мовою і культурою. Формування цих рис і якостей особистості неможливе без впровадження національної системи виховання.

У контексті цих переконань сучасників щиро обурював жалюгідний стан української школи, яка була фактично знищена й заборонена урядом та вимагала значних змін, адже зміст освіти не забезпечував формування національної свідомості учнівської молоді: не вивчалися українська мова, історія, географія, культура України, ігнорувалися народні звичаї, традиції виховання. Школу використовували як засіб денаціоналізації українців.

Проблема навчання рідною мовою в українських школах була гостро актуальною у контексті розвитку громадсько-педагогічного руху ХІХ століття загалом. Багато науковців, громадських діячів, учених-педагогів цього періоду торкалися цих проблем: Т. Шевченко, М. Костомаров, П. Куліш, І. Франко, В. Антонович, М. Білозерський, О. Потебня, К. Ушинський. Мову українського народу провідні діячі освіти другої половини ХІХ ст.

вважали великим культурним надбанням усієї нації, оскільки саме вона виступала тим дієвим засобом, що допоможе підростаючому поколінню глибше пізнати ментальність рідного народу. Вони були переконані, що рідна мова нерозривно пов'язана із самосвідомістю народу, його внутрішньою життєстверджуючою силою, а рівень її розвитку – найдорожчого національного скарбу – відображає рівень духовного й культурного розвитку цілого народу.

У часи, коли офіційна лінгвістична наука заперечувала не тільки самодостатність української мови, а навіть саме її існування, вважаючи її лише «наречием» російської, М. Костомаров, М. Драгоманов, О. Потебня та інші відстоювали її права на державному рівні, оскільки визнання культурної легітимності української мови мало виключне значення для активізації культурно-освітнього життя України.

Захищаючи державотворчий статус української мови, просвітники у своїх працях доводили, що вона повинна функціонувати у всіх сферах суспільної діяльності, насамперед – у системі освіти, культури, в науці і пресі. Структурна унормованість граматики української мови, багатство її словникового тезаурусу є вагомими підставами для ствердження її самодостатності поряд із іншими європейськими мовами.

Педагоги-практики та освітні діячі другої половини ХІХ ст. визнавали великий виховний потенціал і інших навчальних предметів, вивчення яких забезпечить пізнання і розуміння ментальності рідного народу, його національної ідентичності, оволодіння культурними надбаннями; це передусім – українська література та історія.

Як відомо, класична література, основа якої – фольклорна творчість, є особливим видом мистецтва, що за допомогою словесних образів, створених творчою фантазією митця, формує насамперед високодуховну особистість. На основі аналізу творчості відомих українських письменників І. Котляревського, М. Костомарова, Л. Боровиковського, Є. Гребінки, Й. Бодянського, П. Гулака-Артемовського та інших О. Огоновський, С. Єфремов та інші доводили, що літературні твори – це яскраво-індивідуальні, підкреслено особистісні форми емоційно-інтелектуального переживання вищеназваними письменниками усієї багатогранності, гармонії і суперечності буття людини і як ретранслятора загальнолюдських цінностей, і як учасника національно-культурного процесу. Такою ж була позиція видатних громадських діячів і щодо введення в систему національної освіти, у програми всіх навчальних закладів історії України, з метою дати майбутнім громадянам України не тільки пізнання минулого Вітчизни, її героїчної спадщини, формувати у них відчуття гордості за свій народ, почуття національної гідності. Адже саме низький рівень історичної освіти в Україні викликав такі негативні риси культурного буття нації як відсутність національної свідомості, моральну нестійкість та недостатню глибину аксіологічних переконань українців.

Висновки і перспективи. Відтак, період другої половини ХІХ ст. –

це доба надзвичайно складних і важливих суспільно-громадських змін, як деструктивних, так і позитивно ціннісних, останні з яких (скасування кріпосного права, проведення ряду реформ у громадсько-адміністративних сферах) зумовили демократизацію усіх ланок етножиття України, сприяли зростанню уваги до становища вітчизняної освіти; це час національно-культурного піднесення країни, за якого проблеми національної освіти і навчання набули домінуючого значення. Перспективи подальших наукових досліджень вбачаємо у вивченні на основі першоджерел, архівних матеріалів внеску відомих просвітників, громадських діячів другої половини XIX століття у розвиток національної освіти та виховання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Березівська Л. Освітньо-виховна діяльність київських просвітницьких товариств (II половина XIX – початок XX ст.) / Лариса Березівська. – К. : Молодь, 1999. – 191 с.
2. Бойко О. Д. Історія України: Посібник / О. Д. Бойко. – К. : Видавничий центр «Академія», 2001. – 656 с.
3. Грабович Гр. Питання кризи й перелому в самоусвідомленні української літератури / Григорій Грабович // Слово і час. – 1992. – № 1. – С. 36–45.
4. Кониський О. Відчити з історії русько-українського письменства / Олександр Кониський // Світ. – 1881. – С. 11–12; 28–29; 145–147; 167–169; 239–241.
5. Коновець О. Ф. Просвітницький рух в Україні: XIX – перша третина XX ст. / О. Ф. Коновець. – К., 1992. – 340 с.
6. Кріп'якевич І. Історія України / І. Кріп'якевич. – Львів, 1990. – 471 с.
7. Лазаревський Г. Київська Старовина: спогади / Г. Лазаревський // Українська література. – 1943. – № 7. – С. 100.
8. Луцький Ю. Автобіографія – це ... / Юрій Луцький // Слово і час. – 1992. – № 1. – С. 16–22.
9. Нечуй-Левицький І. С. Загальний огляд найновішої русько-української літератури / Іван Семенович Нечуй-Левицький // Зібрання творів у 10 т. – К., 1968. – Т. 10. – 1968. – С. 161.
10. Побірченко Н. Педагогічна і просвітницька діяльність українських громад у II половині XIX – на початку XX століття: У 2 кн. / Наталія Побірченко. – К. : Науковий світ, Кн. 1 : Київська громада. – 2000. – 308 с.
11. Субтельний О. Україна. Історія / Орест Субтельний. – К. : Либідь, 1992. – 510 с.
12. Сухомлинська О. Історико-педагогічний процес : нові підходи до загальних проблем / Ольга Сухомлинська. – Київ. : А.П.Н., 2003. – 68 с.